

Az Extra Hungaricum non est vita reformkori életéhez

Jogosan számol műve termékenyítő hatásával Tarnai Andor az Extra Hungaricum non est vita, si est vita, non est ita szállóigéről írt kiváló ideológiatörténeti tanulmányában.¹ Cikkünk is e feltételezett visszhang terméke. Bevezetőül a tanulmány néhány megállapítását idézzük: A szállóige mai végleges formáját Bél Mátyástól (1753) nyerte. Tőle vette át Losontzi István, s örökölte tovább *Hármas kis tükrök* (1771) című tankönyvében. A XIX. század elejéről adathozható irodalmi előfordulása (Szirmay Antal, 1804) azonban arra mutat, hogy a szállóige ez idő tájt már csak mint passzív ismeretlem helyezkedhetett el „a nemzeti érzés periferiáján”.² Jelentését tekintve kezdetben az ország gazdagságára, termékenységére utalt, a XVII—XVIII. században (1690—1770) a német és szlovák értelmiségi réteg patriotizmusát fejezte ki.³ A tudomány ma általában a XVIII. századi parlagi nemesség elmaradottságát, provincializmusát jellemzi a szállóigével, amely a XIX—XX. század fordulóján a magyar nacionalizmus büszke jelmondata lett.⁴

Mondanivalónkkal igazolni szeretnők, hogy már a reformkorban igyekeznek a polgári átalakulás jegyében erősödő ideológiai szemlélet aláásni a konzervatív nemesi magatartás megbélyegzésére az Extra Hungaricum reformellenes szellemét. A feudális társadalmi mozdulatlanlanság védelmi varázsszava ellentétes értelmezést kap: Magyarországon kívül is van élet, és ez az élet mind a termelési viszonyokat, mind a társadalmi rendet és műveltségi színvonalat tekintve az Extra Hungaricum non est vita ellenvilágát jelenti.

Nincs adatunk rá, hogy a szállóige a reformkor kollektív tudatában Losontzi István nevéhez kötődött, jöllehet *Hármas kis tükre* még a reformkorban is a legelterjedtebb és legnépszerűbb tankönyv volt, s használták minden felekezeti nép- és középiskolában Magyarországon és Erdélyben. Igaz, 1832-től kezdve a további átdolgozások már nem tüntetik fel sem a szerzőt, sem az átdolgozó nevét.⁵ Arra is csak egy forrásból következtethetünk, hogy Bél Mátyás szerzőként raktározódott el a szállóige a magyar ismeretben. E feltevést a *Camera obscura* című politikai röpirat névtelen szerzője valószínűsíti. Munkája egyik fejezetének mottójául a szállóigét választja, s alája ezt a nevet írja: Moelibaei.⁶ A név Bél Mátyásra utal. A pamfletíró diákkorában használhatta vagy később forgathatta Bél Mátyás *Compendium Hungariae geographicum* című tankönyvének valamelyik későbbi (1777., 1779., 1792.) kiadását. Innen kapcsolódhatott tudatában Bél nevéhez a szállóige, de feltehetőleg tanulmányi célból kezébe kerülhetett Bél egy másik tankönyve is. A nagy tudós ugyanis 1729-ben álnéven magyar nyelvű könyvet adott ki a német lakosság használatára: „Der Hoch-loblichen Deutschen Nation, zum Nutz und Dienste gutherzig gestellet von Meliboeo.”⁷ A névtelen röpiratszerző a Meliboeus nevet, amelyet Bél Mátyás nyilván Vergilius első eclogájából kölcsönzött mint az ott szereplő pásztornak a maga latin nevére (Matthias Belius) visszacsengő nevet, pontatlanul és genitivusban használja. Ennek magyarázatát abban találjuk, hogy a német nyelvet bizonyára Bél Mátyás nyelvkönyvének későbbi, átdolgozott kiadásából tanulta. A nyelvkönyv ugyanis még 1835-ben is megjelent, mégpedig 14. kiadásban. S ezekben az átdolgozott kiadásokban a könyv címe a szerző nevet birtokviszonyban tünteti fel: „Meliboi (Meliböi) ungarischer Sprachmeister

¹ TARNAI Andor: Extra Hungaricum non est vita... (Egy szállóige történetéhez). Modern Filológiai Füzetek 6. Bp. 1969. 101.

² Uo. 53—55.

³ Uo. 36—37, 100.

⁴ Uo. 8, 10.

⁵ BÍRÓ Sándor: Történelemtanításunk a XIX. század első felében a korabeli tankönyvirodalom tükrében. Bp. 1960. 93. — Az első bővített kiadást (Komárom, 1824) HOLÉCZY Mihály dolgozta át. Uo. 109.

⁶ Camera obscura. Lipcse, 1844. 16.

⁷ Idézetünk a következő könyvcím befejező mondata: Der ungarische Sprach Meister oder kurtze Anweisung zu der edlen ungarischen Sprache. Nebst einem Anhang von Gespraechen... Pressburg, 1729.

in einer ganz veränderten Gestalt.”⁸ A *Camera obscura* írójának emlékezetében Bél álnevének ez az alakja tapadt a szállóigéhez.

Nem véletlen, hogy az Extra Hungariam Széchenyi István politikai és közgazdasági gondolatrendszerében ismételten hanghoz jut. Már a *Hittelben*, reformprogramjának első nagy megfogalmazásában hiú ábrándok motívumSORÁT zárja le vele: Több nemzet előbbre van műveltségben, mint mi, akik között sokan még azt sem tudják, mi az igazi szabadság; másutt a társasági kellem, a tudományok bája szebb fényben ragyog, mint nálunk; az angol telivér felülmúlja lovainkat, a párizsi könyvnyomdász betűi szebbek, Anglia és Belgium földművelése előrehaladottabb . . . „Szóval azt mondani: 'extra Hungariam non est vita', hijábavaló s kaczagást vagy szánakozást okozó beszéd.”⁹

Egy évtized múltán Széchenyi más hangulati zöngével villantja fel a szállóigét. Tárgyi értéke, hogy jelentésfelfejtő körmondatba ágyazza. Úgy véli, reformokra mozgósító kezdeményezése aggasztó sínekre siklott. Kossuth tolla és szerkesztői szelleme az alvásból felébresztetteket nyugtalanító éberségre hajtja. Pedig ellenőrizhetően lényeges különbség van a két időpont hazai viszonyai között. „Néhány évvel ezelőtt, mikor az »Extra Hungariam non est vita« neveltséges dolyfe vala napirenden, mikor a' Partis 1-ae Titulus 9-us¹⁰ kis szigetében minden lehető veszélytől menten biztosan elérni remélette végnapját a' kiváltságos, mikor mindent, mi magyar, vakon dicsérni kötelelesség vagy legalább közdívat vala, hibát találni viszont és kereken ki is mondani azt alig merte valaki, szóval midőn nemzeti és alkotmányos tekintetben azon vastag álmát alutta a' magyar, melly — ha csalni nem akarjuk magunkat — közel járt haláli álomhoz, és ő még is annyira egészségesnek hitte magát, mikép úgy szólván bámulást, sőt irigy versenygést követelt a külföldtől: akkor, azt hiszem, ingerlő, felébresztő szerek valának az illők, miszerint azokkal, úgy tartom egy kissé bátrabban is szabad vala előállani.” Most azonban meggyőződése szerint mérséklő, csillapító eszközökkel kell élnünk.¹¹

Az 1842-ben írt, de a szerző életében közzé nem tett *Garatban*¹² Széchenyi tovább élezi vádjait a *Pesti Hirlap* szerkesztője ellen: Kossuth publicisztikai működése hatásának tulajdonítja az Extra Hungariam foszladozó tartalmának végzetes megújulását. Öröm volt látni — írja Széchenyi —, mint eszmél rá a maga érdekeire a nemrégén még a legkisebb változástól is elhúzódozó magyar: „Pál felette üdvös fordulásához mindinkább közelít, míg lassanként a feudális-szagú tit. 9-us partis 1-ae és a rozsdás »extra Hungariam non est vita« törökös és katonabéles¹³ áltatásai úgyannyira elpárologtak, és ezek helyett oly józan felfogások kezdtek jöni divatba, mikép szinte el leheté már Napoleon dicsőségétl ittas hadaival kiáltani: »la victoire, la victoire.«” A régi feudális romok helyén új építmény kezdett kialakulni, de a „túlbugzók” a kifejlést nem bírták kivárni, cél és mérték nélkül nekivágtattak a liberalizmus útjának, és ezzel a viszsza-hatás törvénye szerint a már engedni hajlandók nagyobb részét ismét visszataszították a mozdulatlanlanságba.¹⁴

E mozdulatlanlanság rövidesen megmutatkozott. A háziadó ügyében heves formák közt jelentkező ellenállás újból felidézi Széchenyiben az ősi megelégedettség és a haladástól való makacs elzárkózás jelmondatát. Az ellentét erején állítja szembe a jelen „sybarita” állapotát az összefogás teremtette jövővel: ha mai viszonyainkat „már oly boldog létnek, oly nem plus ultrának tartjuk, mikép azt minden komolyabb alapnak s ekkép bizonyos egyesítő közérdek hijával is eltérhessük, sőt fölötté az »extra Hungariam non est vita« legneveltségesb cselmondatot még

⁸ A könyv népszerűségére jellemző, hogy magyar kivonata is megjelent. Először 1788-ban. Öt kiadást ért meg. Az utolsónak dátuma: 1815. Címe: Magyar Grammatika vagyis a hazai nyelvnek gyökeres megtanulására való intézet, ugyan a magyar nemzeti iskolák számára. Buda, 1815. Semmi utalás nincs bennük Meliboeusra.

⁹ *Hittel*. Pest, 1830. 70.

¹⁰ Titulus nonus partis primae. Verböczy István Hármaskönyve I. részének 9. fejezete a nemesség négy kiváltságos szabadságáról: (Gróf Széchenyi István írói és hírlapírói vitája Kossuth Lajossal. Szerkesztette és bevezetéssel ellátta VISZOTA Gyula. Bp. 1927. I. 77).

¹¹ A kelet népe. 1841. Pest. Gróf Széchenyi István munkái II. sorozat. Sajtó alá rendezte SZILY Kálmán. Bp. 1905. 243–4.

¹² *Garat*. Sajtó alá rendezte VISZOTA Gyula. Bp. 1912. Második kiadása: VISZOTA Gyula: i. m. 1927. I. 33–148.

¹³ Az áltatások, illúziók *törökös* jelzőjével Széchenyi talán a sültgalamb-várára, az üres álmodozásokra céloz, aminőkhöz hasonlítok a Korán ígérte: a Paradicsom, az Égi Palota leendő lakóit finom borok, élőfák szája hajtó gyümölcsei, ezüst edények, selyemkőntösök, menyasszonyi ágyak, örökifjú szolgálók stb. várják (pl. LXXXV. sura). A *katonabéles* általában kulináris vágyálmokra utalhat. A szó a szövegben főnévi jelzőként szerepel. A Magyar Nyelvtörténeti Szótár (I. 202) *katonás béles* alakban idézi THALY Kálmán Régi magyar vitézi énekek című gyűjteményéből (Pest, 1864. II. 378). Itt a Nem vagyok én parasztember című költemény versmondója eszem-izsom törzsköböl származott; címerében húsok díszelnek, nemesleveníek pecséte: kása; „Tokja pedig levelemnek két katonás béles Rétessel van kibéolvé, jó vastag és széles”. A szót Győr megyében *katonabéles* alakban jegyezték fel (Magyar Tájszótár. Buda, 1838. 195). Jelentése: „pirított kenyérszeletek, közöttük velő”. Ha azonban arra gondolunk, hogy Széchenyi itt a *katonabél* összetétel s képzős melléknévi alakját használta ’üres, tartalmatlan’ jelentésben, akkor a szemlélet alapját a silány, szűköskatonai élelmezés adhatja, amelynek következtében minden katona gyomra, bele üres.

¹⁴ *Garat*. Bp. 1912. 76; Bp. 1927. 77.

hetykén el is károghassuk: akkor tengjünk, nyomorultan ábrándkodjunk, hagymázkodjunk, mint eddigélé." De ha azt akarjuk, hogy mai helyzetünk jól kifejtett közszellemen alapuljon, akkor közös nagy érdekből adózzunk.¹⁵

Ellentétes mozzanatok kapcsán hitelesíti a szállóige reformkori rendeltetését Széchenyi a *Politikai programtörvények*ben is. Csakhogy itt megtorpanó magatartásában egyenlőségi jelet tesz múltjának küzdalmi célja és későbbi kormányhivatalnoki tevékenységének tendenciája közé. Hite szerint a negyvenes évek vége felé Kossuth politikája és a forradalmi gondolat éppoly nyomaszó jelenségként kötelezi a higgadtabb országos állapot védelmére, mint pályája kezdetén a reformellenes közélet, amikor „azon nyavalyás symptoma rágódott nemzetünk életforrásán legnyomasztóbban, mellyhez képest a legtöbb magyar azt gondolá: »extra Hungariam non est vita«”.¹⁶

A Széchenyi-idézeteinkben előforduló Extra Hungariam reformkori értelmezése nem elszigetelt jelenség. Időszerűsége mellett bizonyít, hogy a haladó tábor szinte két évtizeden át e szállóige körül vívta küzdelmét a konzervativizmussal, ha a visszajáról megközelített értelmezés hatása megérintett is, egyes tollforgató egyén hangjából következtetve, némelyeket a túlsó oldalon.

Széchenyi minősítő jelzőinek valóságértékét Ponori Thewrewk Józsefnek szállóigénk régi szellemében megszóaló maradi szemlélete illusztrálja. Szerinte a haza és a polgári lét csak addig örvendhet csendes boldogságnak, amíg királyával egyetértésben telik élete. Ponori Thewrewk, akinek tömény formában kiütköző önző aggálya mögött ott érződik az 1830. év megrázkódtató eseményeinek, a franciaországi júliusi forradalomnak és a novemberi lengyelországi nemzeti felkelésének hatása, még Leibniz tételét is segítségül hívja, hogy a politikaitársadalmi helyzet megváltoztathatatlanságát az olvasók tudatában megszilárdítsa: „Valamint e világ minden lehető világok között, úgy a magyarra nézve hazája minden képzelhető hazák közt a legjobb és legtökéletesebb. És ily értelemben becsülnünk kell elődeink eme mondását: »Extra Hungariam non est vita, si est vita, non est ita«.”¹⁷

A negyvenes években már annyira szégyenletesnek minősülhetett a nyílt azonosulás az Extra Hungariamban összesűrűsödött politikai elvekkel, hogy a Dessewffyké vezette „fontolva haladók” világában is elhárítják a szállóige rossz ízű tartalmát, de a tagadás következményét csak fenntartásokkal vállalják. „Amit honfitársaink még egy századnegyed előtt bizonyos önelégültséggel és elbizottsággal hangoztattak »extra Hungariam non est vita«, már most elhangzott; — e roppant illúzió álfényét az önismeret keserű érzete váltá fel.” Az illúzió álfénye többé nem vakít meg senkit — folytatódik a gondolatsor. Segíteni kell a bajokon. De miképp? S itt módosul a felismerés hangneme. Tisztán kell látni a maximális célt, hogy a haladási vágy és a javítási buzgóság ne eredményezze az elméletek zsarnokosságát. Sokan a pozitívumok emberének tartják magukat, de hatásuk a gyakorlati életben negatív jellegű.¹⁸

E gondolatmenet utolsó két motívuma, az elmélet túltengése és a gyakorlat hangsúlyozása Dessewffy Emil tollára vall. Két évvel később ugyanis, amikor az eddiginél nyomósabban és szinte vezekelve tagadja meg az általa erendően konzervatív szelleműnek vélt ősi formulát, vallomáshoz épp a gyakorlati kérdések felől érkezik. Szerinte Széchenyi sohasem téved az elmélet síkjára, mindig a valóság talaján épít. Így a Tisza-völgy rendezésénél is. Most dől el, hogy a Tisza-völgyi birtokosok lerázzák-e magukról azt a régi, hamis eszmét: a szabályozott Tisza sült galamb képében fog rájuk szállani. De bármi legyen is az eredmény, a legrosszabb eset is hasznosnak bizonyul majd: „Tisztább önméretre fogunk jutni mindenestre még 1846-ban, — és ez roppant nyereség! Mert hiszen nincs benne kétség, hogy ha mi például 50 évvel előbb adunk túl az ismeretes, de mindig hazug »extra Hungariam non est vita« féle szójárason, már 100 évvel előbbre volnánk, mint ma vagyunk.”¹⁹

Dessewffy kijelentésének rabulisztikai arányai a haladó szemlélet rávilágítása nyomán zsgorodnak össze. A konzervatív reformer túlzón általánosít. Az arisztokrácia még nem számolt le a szállóige képletes értelmével. Oktatásukra szánja írását Lónyai Gábor: A civilizáció világában élet-halál harc folyik arisztokrácia és demokrácia között. A reformáció, a szabadságmozgalmak, a forradalmak az emberiséget a demokrácia felé hajtják. Ugyanakkor Magyarország még a közelmúltban is a demokráciának elkeszesztden hamis fogalma bénította meg a konok konzervatívok eszejárását. „E szó »democrazia« honnunkban még nem rég s csak félve mondatott ki; — és még kevés évek előtt annak hallatára sok bölcs hazafiuak, ki, nem gondolkodva vagy orránál tovább nem látva, mondogatá az »extra Hungariam non est vita«-t, borzadt fel hajszála, — ki a democrazia alatt nem értett vagy nem akart érteni, — vagy a

¹⁵ Adó. Jelenkor 1843. 224.

¹⁶ Politikai programtörvények. 1847. Pest. 91.

¹⁷ Alapmondások. Pozsony, 1831. IV. 50.

¹⁸ Az elméletek zsarnokoskodása. Budapesti Híradó 1844. 55.

¹⁹ Nyílt levelek Széchenyi Istvánhoz. II. Budapesti Híradó 1846. II. 41.

könnyen hívó s rövidlátó sereggel elhithetni, — mást, mint hogy a zöldsasztalnál a zsíros bundások s fűrtös gubások foglalandják el a spectabilisek helyeit, ezek pedig mindenkiből kifosztva, a kapanyélhez s eke szarvához leendnek kénytelenek nyúlni.”²⁰ Két héttel Dessewffy irásának megjelenése után Eötvös József az széles távlatot az Extra Hungariamból kiemelt gondolatnak. Hírlapi cikkében az utak elhanyagoltságával foglalkozik, s ennek ürügyén társadalmi problémákat (közteherviselés, jogkiterjesztés) tárgyal. Meggyőződése lényeglátóan egyértelmű: „hígyjétek el, ti, kik az [Extra Hungariam non est vita]-t olly szívesen ajkaitokon hordjátok, nem azé az utak s csatornák hiánya, nem materialis hátramaradásunk az, miért pirulunk kell; valódi szégyenünk az institutiokban fekszik, mellyek ez anyagi hátramaradásunkat okozták.”²¹

Nem egy esetben Széchenyi eszméinek korai kisugárzása nyomán bukkannak fel az Extra Hungariam szavai, hogy más-más gondolati háttérből kiindulva egyazon megbélyegző szándékkal torkolljanak a korhadt hazai viszonyokat romboló elemek közé. Éles társadalomkritikát érzünk ki a Széchenyi szellemi közelségében szerkesztett *Jelenkor* mellékletjének egyik aforizmájából: „Extra Hungariam non est vita, azaz: mindenünk van, de nem azé a sült nyúl,] a ki megpirítá.”²² A szállóige második felének behelyettesített szövegében a boldog megelégedettségnek értelmezett gondolatnyitány és a vele ellentétes velős-mondás között gúny feszül, bíráló az uralkodó osztályról: Bőség van itt az országban, jólét, de csak a henylő uraknak, dolgoznia csupán a parasztnak, a jobbágnak kell. Ő pirítja a nyulat; az urak fogyasztják el. Még világosabban tükrözi az eszmeforgács tartalmát a mondásnak ez a talán régebbi változata: Nem azé a nyúl, aki meglövi, hanem aki megeszi.²³ A feudális magyar múlt e valóságát a reformkor későbbi viszonyai felől szemléli egy Közszeghy nevű cikkíró: Egykor a jobbágság minden önállóság és jog nélkül tökéletes együgyűségében kedvezőbb életlehetőségről még álmodni sem tudott, akkor „a haza nemtője tolmácsai (a hatalmasok) e szókat: »extra Hungariam non est vita« pirulatlan elmondhatták”. De megváltoztak az idők: „a pórban az emberi méltóság érzete fölébredt”.²⁴ Az idézetben előforduló *pirulatlan* határozó több mint múltra utaló kifejezés, ítéletet is tartalmaz: a kortárs nemesség csak pirulva, szégyenkezve vállalhatja a szállóigeben kifejeződő konzervatív szemléletet.

Az egyesületi eszme gyakorlati megvalósításának parancsa és a reformgondolatok realizálásának követelménye között fennálló összefüggést hangsúlyozza a Márton József kiadásában megjelenő bécsi *Magyar Kurir* toldaléklapjának egyik polemizáló cikke: Nehéz ott eredményeket elérni, ahol még a józanabbak közül is többeket arról kell meggyőzni, hogy körülményeink javításokat sürgetnek. „Egyesülni kelle tehát, azaz néhány lelkesebb honpolgárinknak, kik az extra Hungariam s a t. szánon való pengetésről már rég megjövn: honunknak sokban sürgető szükségét érzik, látják, tudják. Sokat szóba kelle hozni; ezt pedig tsak több együtt levő ember tehette.”²⁵ A reformtörekvések kezdeti légtöve érzik e sorokon: a hagyományos szállóige új értelmét már egy idő óta, de még csak szűk körben tagadják. Akaratlanul is az ellenkező végletbe csap át Jósika Miklós optimizmusa, amikor magasabb szellemi síkon szinte azonos gondolatokat érint. Világos előtte, hogy kétes képzetek, homályos felfogások és korlátozt nézetek között visz a reformmozgalom útja, és szeretné, ha az átalakulást siettetné az „associatiok (egyesületek) szelleme”, mégis azzal vigasztalódik: minden kornak voltak és vannak olyan emberei, akik a fejlődést akadályozzák s minden újat gyűlölnék. Nem általuk fognak az egyesületi szellem meghonosodása nyomán „százados szerződéseink a sötét múltunk szennyéből kitisztulni”. A reformok ellenszínének hátráltató szerepét és Jósikától feltételezett számát tekintve, némi ellentmondást érzünk derűlátó megjegyzésében: „Ne bántuk szegényeket, sőt adjunk hálát a Magyarok Istenének, hogy nem sokan vagynak és voltak; mert másként valóban még most is sátrak alatt [!] lagnánk, s még most is hinnők, hogy: extra Hungariam non est vita.”²⁶

Reformeszmeink érlelődése elválaszthatatlanul hozzákötődött a külföldi utazások élményhatásához. De a közvetlen benyomások pozitív értéke, termékenyítő erejének érvényesülése mérlegelő fogékonyságot, szellemi önzetlenséget, távlatépítő hajlamot feltételez. Ilyen érzékeny magatartással tájékozódik Nyugaton Szemere Bertalan. 1837 nyarán Anglia és benne London életének „gigászi idom”-ait méri fel. Minden becsületes magyarral megnézetné, s bizonyos benne, hogy „kik most kételkedve és — nemzetileg — káromkodva kiáltják: magyar vagyok! hosszú orral odább sompolyognának. Büszkeségük csak a haza határain belül virithat, kívül s kivált itt le kell hervadnia. Egyéb iránt én csaknem ohajtom, maradtam volna hon, mert így

²⁰ Átalakulásunk. Pesti Hírlap 1845. II. 349.

²¹ Agricola levele. Pesti Hírlap 1846. II. 9.

²² Napraforgók. Társalkodó 1832. 21.

²³ NOSZKÓ Aloiszius: Virág-szótár. Pest, 1791. 117.

²⁴ Valóság és álom. Társalkodó 1843. 97.

²⁵ Sokféle 1833. 179.

²⁶ Vázlatok. Kolozsvár, 1835. 168.

valamely vén zsoldtár nótájára, valamelyik fatornyú egyházban boldogul énekelhetném a boldogokkal: »extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita«. Így ül a fereg a torma hátára, s kevélyen éneklí a mézevő méhnek: nincs jobb étel a tormánál!²⁷ Szererében a kirívó különbség nagysága egy pillanatra lelohasztja a reményt, sikerülhet-e az adott hazai feltételek mellett biztosítani a „gigászi” fejlődés ütemét. A lehangoló következtetés okán aztán a „tormába esett fereg” képzetének módosított felhasználásával továbbfokozza a feudális konzervativizmusnak szállóigénkbe zárt bírálatát. Az „olyan, mint a tormába esett fereg” szóláshasonlatból kölcsönzött értelem ugyanis hatásosan sűríti, egészíti ki a szállóige jelentéstartalmát: a beletörődés, a belenyugvás fogalmi elemei kapcsolódnak hozzá.²⁸ A külföldi látvány és az összehasonlítás lehetősége azonban együttesen sem elegendő ahhoz, hogy a régi életformában megfeneklett ellenállást megtörje, ha a külföldjáró magyar belső alkata szerint hozzátapad a mozdulatlansághoz. Ezt a típust Irinyi József hagyományozza ránk, némi Szemere-reminiscenciát idézve fel: „Én ismerek egy pár magyar embert, kik egy pár hónap alatt bejárták Német-, Francia-, Angolországot, Helvetiát és még más helyeket, s kik a legsajátságosabb mulatságot szerző előkelő góggel a megvetéssel emlékeznek mind azon országokra; s kik bizonyosan e percben is boldogul éneklík valamely vén zsoldtár nótájára, homoktengereink, avagy sárfészkeink egyikében vesztegelve: Magyarországon kívül nincs élet.”²⁹

Az Irinyi felvilantotta példaképre jellemző magatartást épp külföldi tájékozottságára és úti tapasztalataira hivatkozva akarja magától elhárítani a konzervatív-klirikális Nemzeti Újságnak szállóigénk megállapodott formáját meglazító cikkírója. A szállóige első felét függő viszonyban álló latin mondat szerkezetté alakítja, második felének belső ritmusát pedig egy *et* kötőszó betoldásával elpárolgottatja.³⁰ Elmékedésében a megeresztvert védi. A centralisták ellen fordul, de nem a kossuthi elvek, hanem konzervatív megfontolások alapján ragaszkodik a megyei intézményhez: „Korántsem vagyunk azon jámbor hiedelemben: »quod extra Hungariam non sit vita, et si est vita, non est ita«, mert mi már honnunkon kívüli levegőt is szittunk, mert mi már külföldi életet is éldeltünk; tovább azt sem hiszünk, hogy helytartósági rendszer nélkül ne álhasson [!] főn [!] alkotmány, ne lehessen szerencsés és szabad nemzet; de azt igen is hiszük: hogy helytartósági megyei rendszerünk nélkül, nem álhat [!] főn [!] a magyar alkotmány.”³¹ Úti élmény, szállóige és felemás politikai szemlélet kerül közös égbolt alá annak a cikkírónak soraiban is, aki a déli határszélről küldött ellentétet kovácsol a védjegyletről, a zsidók emancipációjáról, a vegyesházasságról folyó viták és a délvidéki magyar földek mocsaras síkságai, beláthatatlan árterületei között. A polgári átalakulást célzó jelenségeket nem látja összefüggésükben. Csak visszamaradottságunk részmozzanatait érzelki. Innen van, hogy az időszerű reformgondolatokat elutasítja, de ugyanakkor birtokos érdekből pozitív tendenciával idézi a szállóigét, sőt megfogalmazza annak bíráló változatát is: „Általában mi magyarok abban vagyunk szerencsétlenek, hogy magunkat s hazánkat nem ismerjük és ismerni nem is akarjuk; még mindig az »extra Hungarime«-féle csalódásban ringatjuk magunkat, s azt véljük, hogy Magyarország határain túl, különösen dél felé, a világ deszkával van beszegezve.” A szerbek sokkal okosabban fogják fel érdekeiket, a török-szerb falvakban a jólét jelei láthatók, Belgrád vidéke termékeny. Aki ezt a gyönyörű, dús tájat összehasonlítja az átellenben fekvő Magyarhon végnélküli posványos lapályjaival, „bármennyire szerelmes legyen is hazájába, még is nem azt fogja mondani, hogy »extra Hungariam non est vita«, de inkább megfordítva: »intra Hungariam (különösen magas vízállásnál) lurida est vita.«”³²

Van úgy, hogy tömény gúnyba ágyazva tűnik elénk a szállóige. Az Erdélyi Híradó alnév (Tollagi Jónás) mögé rejtőzött cikkírója a belföldi utazás „idilli” mozzanatait csillantja meg, célzatos hangsúllyal, mert a „festői” utazás költészetét elhamvasztották a Pest megyei makadám utak és a bécs-győri vaspálya. „Üszköt vetettek az ős nemzeti élet jámbor három három szilvá-fája alá, minek árnyaiban oly elégtelen zöldelt a nadrágszíjas és ezüst gombos sancta simpli-

²⁷ Utazás külföldön. Budapest, 1840. II. 66–67.

²⁸ A már Baranyai Decsi János Adagiumában (Magyar Nyelvtörténeti Szótár III. 711) előforduló szóláshasonlatnak egyik mai értelmezése: „kényelemből v. megszakásból vmely előnyös változás kedvéért sem akar régi helyzetétől, környezetétől megválni; ostobán maradi” (O. NAGY Gábor: Magyar szólások és közmondások Bp. 1966. 678). Mikszáth Kálmán egy 1869-ben kelt levelében így használja fel a szólast: „Ha már egyszer benne van [a házasságban] az ember, bele nyugszik, mint a tormába harapott fereg” (SCHEIBER Sándor—ZSOLDOS Jenő: Kiadatlan Mikszáth-levelek az Országos Széchényi Könyvtárban. Az OSZK Kiadványai LXIV. Bp. 1969. 10).

²⁹ Német-, francia- és angolországi úti jegyzetek. Hála 1846. II. 126.

³⁰ A szöveg második részének módosításával kapcsolatban meg kell jegyeznünk: Lehet, hogy ő maga változtatott önkényesen rajta, de feltehető, hogy ismerte Bél Mátyás Compendium Hungariae geographicum... c. művének valamelyik későbbi kiadását, amelynek ismeretlen átdolgozója már a szállóige szövegébe szúrta a kötőszót. L. TARNAI Andor: i. m. 56.

³¹ B.: Helytartósági rendszer. Nemzeti Újság 1844. II. 223.

³² Levél a magyar határszélről. II. Nemzeti Újság 1845. I. 373. — Lurida: sárga, halásápadt, halált hozó.

citás, és a perchara gens subsidiuai,³³ és a világhírű hős szellem »insurrectioja« a nemzeti Marseillaise harsogása közt: Extra Hungariam non est vita, / Si est vita, non est ita (da capo)³⁴ míg a lelkesület felgomolygó áldozatfüstén mephistophelesi gúnykacajként töredezik át: vitam et sanguinem sed — avenam non!³⁵ Idézetünk leglényegesebb, egyben legértékesebb motívuma az Extra Hungariam szóképi azonosítása a Marseillaise-szel. A kettős képzettársítás azonban — a forradalmi indulóban rejülő lendület és a szállóigéhez fűződő tunyaság — ellentétet is létesít. Az azonosítás és az ellentét egyidejű használata pedig olyan stíluseszköz, amelynek segítségével az író a gúny erején fogalmazhatja meg lenéző kritikáját. De az idézetben a nemesi pellengér egyéb kellékét is megtaláljuk: a három szilvafás nemes szent együgyűségét, a győri futásra célzó nemesi felkelést, az 1741. szeptember 11-i országgyűlésen szétharsogott felkiáltás csúfolódó toldalékát: a zab felajánlásának, az adófizetésnek megtagadását, az ősi jelszót: „nem adó-zunk!”³⁶ A nemesi életforma más területére visz a *Camera obscura* írója. Mivel már említett feltévesünk szerint ismerte Bél Mátyas *Compendiumát* és a tudós használta Meliboeus álnevet, a „mélyen alvó magyarok” boldog szép idejének tartamát Bél kora és Széchenyi fellépése közé iktatja. Röpíratá egyik fejezetének címe: „Mije van a magyarnak?” A kérdésre az álmos szemű magyar még néhány évvel a *Hitel* megjelenése előtt könnyen válaszolt: Minden. Persze most sincs mindene. Áldott viszonyok között csak a múltban élt. Moelibaei aranykorában sült verebek hullottak a szájába, patvaristák pucolták a principálisok csizmáját, a főispánok előtt hosszú copfos táblabírák hajlongtak, „ezeket viszont bálványozta a szerényen hallgató ifjúság, kiket a jesuiták jól megtanítottak — diakúl; minélfogva Moelibaei a legjobb lélekkel hirdette a tőle vett mottókat: »Extra Hungariam non est vita!»³⁷

A külföldi tapasztalatszerzés indítékát és a tájékozódás ihletét nem nélkülözhetette a haladó nemzedék. Ahogy a XVI—XVII. században a reformáció javára külföldi főiskolákon szerzik ifjaink magasabb ismereteiket, századok múltán a polgárosodás érdekében válik kívánatosná, hogy megismerkedjenek a tőkés rend vívmányaival. Amit Pathai István pápai evangélikus prédikátor korholó intelméből tárgyunkhoz vonhatunk, azt a reformkor nyelvén Nagy Károly tervezete pozitív keretben ismétli meg. Pathai szerint „sem úri renden, sem polgári renden nem kezdenek találtatni, kik scholákat építenének és segítenének, jó nemes erkölcsű és éles elméjű ifjakat válogatva idegen országokban taníttatnának, kiki mind csak ebekre, lovakra, maga torkára visel gondot”.³⁸ Nagy Károly természetűdős, aki maga is sokat jár külföldön, egy évig az Egyesült Államokban élt,³⁹ intézményesítési szívetnekelkes fiatalok kiküldését nyugati országokba: „Páris a pozitív tudományok rakhelye, oda kell jó eszű fiaikat küldeni. Ipar és kereskedés Angliát lakják. [...] A törvényhozás is ott lelé classicus földét. Angliába kell küldeni többeket ügyes ifjaink sorából.”⁴⁰ Gorove István hasonló szándékú tanácsában a világ szélesebb körű megismerésének gondolata élesebb kontúrt kap a világtól való elzárkózást nyugtázó Extra Hungariam-lelkület idézése által. Így nyilatkozik: „Mint gyermekre réám is szálla az ősi hit: extra Hungariam non est vita. Jött egy hatalmas kéz s mint Borgia Gennaro-ja⁴¹ kedves képzetim homloklaláról leüté a non-t. Megdőbentem. Elhulla mellettem előbbi hitem, és sírjáról számomra keserű érzetek sarjadoztak föl, de velők sarjadzott a vágy látni népeket, mellyek nálunk nagyobbak, boldogabbak.”⁴² Ez az akarat (és természetesen a tájszépségek látványának csábító reménye) viszi külföldre. Vallomásának mozgósító célja is van: „ti leginkább ifjak mennétek a nyugatra, hogy eltanuljátok annak népeitől azt, mi nagyra emelte azokat, hogyha majd meghívák lesztek a hon ügyeit kezelni, tapasztalásaitokkal ápoljátok azokat”.⁴³

Természetesnek tetszik, hogy e külföldi példaszervező törekvésekkel szemben óvatosságra intő szólamok hangzanak fel. Staut József főhadnagy az idegenismeret hasznosságának tagadása

³³ Perchara [= perchara] gens subsidiuai = a felette kedves (drága) nemzet tartalékcsoportai. A cikkíró itt feltehetően Mária Teréziának arra az 1744. július 13-án gr. Pálffy János nádorhoz intézett levelére céloz, amelyben a Franciaország ellen harcoló magyar inszurrekciós csapatok győzelmein érzett örömeinek kifejezésére Marczali Henrik fordítása szerint ilyen kitételeket is használ: „e nekem annyira kedves nemzet” (Mária Terézia. Magyar Történeli Életrajzok. Bp. 1891. 124), illetőleg „e nekem annyira drága nemzet” (Magyarország története III. Károlytól a bécsi kongresszusig. A magyar nemzet története. Szerk. SZILÁGYI Sándor. Bp. 1898. VIII. 247). Az eredeti szövegbe a kiadott Mária Terézia-levelek közt nem találtam. MARCZALI jegyzete szerint lelohelye: Pozsonyi senior levéltár.

³⁴ Zenei kifejezés: előlőri; utasítás ismétlésre (SZABOLCSI Bence—TÓTH Aladár—BARTHA Dénes: Zenei Lexikon. Bp. 1965. I. 336).

³⁵ Református levelek. Erdélyi Híradó 1843. 246.

³⁶ TÓTH Béla: Szállóigék lexikona. Bp. 1906. 320.; BÉKÉS István: Napjaink szállóigéi. Bp. 1968. 229.

³⁷ Camera obscura. Lípse, 1844. 16—20.

³⁸ PATHAI István: Az sacramentomokról in genere. H. n. 1592. AVIIIb.

³⁹ SZINNYEI József: Magyar Írók IX. 659—664.

⁴⁰ [NAGY Károly:] Daguerreotyp. Pozsony, 1841. 228.

⁴¹ Victor Hugo Lucréce Borgia című drámájában Lucretiát Iesúrja fia, Gennaro.

⁴² Nyugot. Utazás külföldön. Pest, 1844. I. Előszó VII.

⁴³ Uo. IX.

nélkül London bemutatásával akar figyelmeztetni az igazságra: „nem mind arany a mi fénylik”.⁴⁴ Nagy Ignác egy negatív külföldi jelenségen vetve meg a lábát, foglalja össze kiválasztó szempontokra utaló véleményét: „Mivel a külföld ezt vagy amaz jónak tartja, azért mi koránsem emelünk előtte mindjárt kalapot.”⁴⁵ De talán nem tévedünk, ha a nem haladó rétegek egy részének magatartására Szűts Ábrahám tollforgató Pest megyei birtokos gondolkodását minősítjük jellemzőnek. Antikapitalista védekezés felől jut egyetemes tagadásba: „Angliának, Amerikának dicsőségére nem vágyunk, mert nem tíz hús boldog, dicső, dús magyart kívánnánk száz nyomorult mellett látni. [. . .] A boldogság az első, de nem egy kiváltságos osztálynak, hanem az egész nemzet legnagyobb többségének boldogsága, mire törekednünk kell.” E haladó szellemű, szociális gondolat azonban csak megtévesztő nyitány; nem toroklik a boldogságszerzés gyakorlati megvalósíthatásának módozataiba. A röpirat szerzője a pénzarisztokrácia ellen nyilatkozik, s a tőkés termelés törvényszerű következményeit hártja el. Egyébként is felemás arcualatt ingadozik reform és konzervativizmus között. Kívánja az örökvaltságot, a törvény előtti egyenlőséget, ugyanakkor pártolja a feudális társadalmi rend alapvető intézményét, az ősiséget, és követeli a latin nyelv hivatalos használatának fenntartását. Írásának zárótétele is maradi nemesi szemléletre vall: „nekünk szegény pipásoknak hadd maradjon az élet poezisa, a gondszerző dicsőség helyett a gondtörő Lyeus⁴⁶ — meg a szép Vénus”.⁴⁷ Magyarán: kapitalizálódás helyett feudális nemesi életforma, bor és szerelem, az Extra Hungaricum non est vita világa.

Szállóigénk reformkori életében a pozitív szándékú nézetek csak halvány árnyalati különbséggel szembesítik a haladás általános eredményeit a múlttal. Egy P. J. jegyű cikkíró Széchenyi irányeszméjének hódítása nyomán rövidlátó optimizmussal a régi „erény” kimúltával számol. E szerint „dicsérd hazádat és a honi intézvényeket elkoptatottságukban is” volt a jelszó! ez és az extra Hungaricum! voltak e nem rég múlt homályos időkben a honszeretet legmagasabb kiömlései!” Széchenyi reformgondolata kezdetben kisebbségi véleményt jelentett, ma már azonban „e kisebbség győzött s e győzelem rontá le az extra Hungaricum szintoly káros mint neveléses elveit”.⁴⁸ Diósy Márton sem tartózkodóbb a szállóige tartalmának elbűszítettségében, jóllehet kiséretül aggasztó gazdasági valóság tüneteit villantja föl: „apáink bedugák füleiket az extra hungaricum stb. önámítás puha pamutjával, és nem ügyelének azon óriás mozgalmakra, mik szomszédainknál, évtizedek óta, kivált a természettudományok mezején történtek”. A természet mélyebb megismerése, a nyersanyag ipari feldolgozása kedvezőbb helyzetet teremt, de egyben nehézséget is támaszt: „A keserű tapasztalások elnémiták az extra hungaricum víg nótáját, mit a kesergő »szíriába fullad a magyar« váltta föl”,⁴⁹ Pákh Albert mértéktartó tételben rögzíti a reformtörékvések hatásának ellenőrizhető jeleit: „Újabb időben a magyar ember gyakrabban veti pillanatait a művelt külföldre; életet keres és talál már »extra Hungaricum« is.”⁵⁰ Boross Mihály felfogása szerint csak az országnak tömegekre kiható gazdasági-társadalmi változása biztosítaná a múlttal szemben a szállóige hitelét. E gondolat szándéktalan sovínisza színezetét az író szociálpolitikai szemlélete oszlatja el: A tőke álljon a szegénység viszonyainak javítására. A jólétet biztosító intézmények és a virágzó gyárak, hirdetnék majd: „a magyar hazán kívül nincs élet, vagy ha van, ilyen nincs”.⁵¹

Végül fokok: a szállóige hamis tartalmától nem szabadult meg a magyar nemesség nagy többsége. Még a Losontzi István-féle Hármaskis tükörnek a reformkorban folyvást megújított kiadásaiából sem marad el a kérdés-felelet alakjában megismétlődő szöveg. 1848-ban is így kérdez a könyv a szállóigére: „Közbeszédben mit mondanak felőle?”⁵² Csak az 1850-ben megjelent kiadásban módosul a kérdés: „Közbeszédben mit mondanak valaha felőle?” A felelet változatlanul a régi:

⁴⁴ London és lakosai jelenkorunkban. Rosenberg hű rajzai után közli STAUT József cs. kir. főhadnagy. Kassa, 1835. Előszó III.

⁴⁵ Budapesti napló. Jelenkor 1841. 275.

⁴⁶ Dionüosz (Bakkhosz) mellékneve: gondoszlato, gondűző, *Αρσιος*.

⁴⁷ SZÜCS Ábrahám: A pipázó nemesek véleménye, az adó, háziadó, örökvaltság, ingatlanbirtok, emancipáció, hitel, ősiség, magyar és deák nyelv iránt. Kecskemét, 1844. 115.

⁴⁸ P. J.: Honszeretet és nemzetiség. Jelenkor 1846. 19.

⁴⁹ DIÓSY Márton: Természettörténet, az ifjúság tanítására és házi használatára, magyarázta Peregriny Elek. Pesti Divatlap 1846. II. 957.

⁵⁰ Fővárosi újdonságok. Pesti Hírlap 1847. I. 401.

⁵¹ BOROSS Mihály: Társadalmi levelek F. K. L. barátomhoz. Hazánk 1847. 565.

⁵² Hármaskis tükör. 1848. évi kiadás, Pest. Trattner és Károlyi tulajdona. 11. Az előszó időjelzése: 1848 január. Itt a kérdésre adandó magyar szöveg így szól: Nincsen másutt élet csak Magyarországon; / Ha van is, de olyan nincs egész Világon. E ritmikus felelet az 1832. évi kiadás óta fordul elő. Eltérés adódik. Ott a mutató névmás: *ilyen*. Az 1844. évi kiadásban az első sor lejtését a *nincs* igealak teszi csorbává.

Nincsen másutt élet, csak Magyarországon;
Ha van is, de olyan nincsen egész Világon.
Extra Hungariam non est vita, si est vita non est ita.⁵³

Úgy véljük, hogy a módosított kérdésben nem a leszámolás, hanem a nosztalgia hangja bujkál. Mert ha egy pillanatra arra gondolunk is, hogy az osztrák önkényuralom valósága ellentmondott a régi kérdés jelen idejű igealakjának, nem nyugtat meg a későbbi mozzanat, hogy még az 1868. évi kiadás is biztosítja a tanulóifjúság útján a szállóige megmerevedett jelentéstartalmának „jogfolytonosságát”.⁵⁴ E továbbörökítő tendenciába belejátszott Lisznyai Kálmán *Nemzeti dala* is, mégpedig a költő népszerűségét tekintve jelentősen.⁵⁵ A verset az Extra Hungariam szövege vezeti be, s maga a költő nem egyéb, mint a szállóige tartalmának felbontása stilizált elemekre. Benne az önmagasztalás motívumaival szembesíthetjük magunkat. Magyarország: menyország, szent föld, nép-anyaszentegyház, hír és dicsőség fészke, a leghűbb szívek, a legszebb lányok, a szerelem, a barátság, a dalok hazája. E karakterológiai vonások jellegét a strófakezdetek efféle hangvétele adja:

Hej nincs ilyen hű ország . . .

Hej nincs ilyen jó ország
Az egész világon . . .

Zsoldos Jenő

A „compositio” Arany költészetében

1. „Nálam főleg a compositioban van a poézis”

Arany elméleti írásaiban, kritikáiban kiemelt szerepet játszik a „compositio” fogalma.¹ De nemcsak irodalomtörténeti jelenségek, mások művei megítélésénél hivatkozik erre, hanem talán még hangsúlyosabban említi akkor, amikor saját művei értékét mérlegeli.

„. . . Nálam főleg a compositioban van a poézis, ha ti. van; és ha a compositiot már előre gyöngének sejtem, soha nem vesztegetem rá a mindennapi költészet tarka szalagbokrát” — így ír Petőfinek, 1848. április 22-én, s még előbb egy Szilágyihoz intézett levelében olvashatjuk:

„. . . én nem egyes helyekért, hanem a compositioért dolgozom” . . .² Később bővebben is vall erről:

„Tudom, hogy számosan meghaladnak géniuszra nézve — Zrínyitől Petőfiig; . . . természeti könnyűség s termékenységgben; sokan a nyelv s költői dictio bájában. Az én érdemem ama — félig-sükerült törekvés: *formát és tárgyat összhangzásba hozni: egészet alkotni* . . . tudom, hogy én itt még a kezdők, úttörők közt állok. . . Érezni kezdtem, *mi az*, a miben a mesterek — Homértól Bérangerig — e g y e z n e k: bár külsőleg — kor- nemzetiségi stb. viszonyok szerint oly különbözők. *Ezt a valamit megfogni*, magyar viszonyaink közt reprodukálni, *vala törekvésem*, s . . . nem egészen jártam tévuton. . . De *hányszor maradtam előképem megett!* hányszor adtam töredéket az összhangzó helyett! Azt csak én tudom s érzem.”³

Mindez jelzi azt, hogy Arany számára a latinosan írt: „compositio”-fogalom egyrészt alapvetően megegyezik a kompozícióval mint általános, művészetelméleti kategóriával, „a műalko-

⁵³ Hármaskis tükör. 1849. és 1850. évi kiadás. Pest. Trattner és Károlyi tulajdona. Magyarország földleírása 5. Két kiadása jelent meg. Az elsőnek előszava 1850. febr. 26-án kelt, s közli Haynau 1849. évi proklamációját és a birodalmi alkotmány szövegét. A másodikból mindez elmarad. Itt az előszó dátuma: 1850. apr. 4. Mindkettőben Magyarország földrajzát megelőzi az ausztriai birodalom rövid földleírása, külön lapszámozással: 5–15. — A feleletben a kétszer használt *nincsen* igealak kezdő ki a második sor lejtését.

⁵⁴ Hármaskis tükör. Pest, 1868. 18. Bucsanszky Alajos tulajdona. Az előszó kelte: 1867. ápr. 4.

⁵⁵ Új palócdalok. Pest, 1858. 282–288.

¹ Arany János poétikai nézeteihez. Sz. K. — ItK 1967/5–6. sz. SOMOGYI Sándor hívta fel a figyelmet arra, hogy más szempontból ugyanerről a témáról írt már jóval előbb SZINNYEI Ferenc. (A. a compositoról, ItK 1908: 129–138.)

² Arany levele Petőfinek, 1848. április 22. én; Szilágyi Istvánnak, 1848. január 27-én.

³ Levél Csengerynek, 1856. június 23. Ugyanerről másutt: „Az én törekvésem is komoly volt, de a követő nemzedék balul értette azt, s én, ki a forma és eszme harmóniáját akarám kiküzdeni, idomtalan szörnnyetegeket látok nyomdokimon” (Tompánk, 1860. március 30.-án).